

Inhoud

Proloog	9
1 Het verloren paradijs	21
2 In een ander land	37
3 Mirakels	54
4 Een eerloos decennium	80
5 Over de grens	115
6 Mooie verhalen	149
7 De jacht	180
8 Eindspel	215
9 Finale	261
10 Nasleep	306
Epiloog	350
Dankwoord	354
Illustratieverantwoording	355
Noten	356
Register	367

Proloog

Op het eerste gezicht hebben de drie hoofdpersonen van dit boek weinig met elkaar gemeen. Felix Kersten was een weldoorvoede levensgenieter die beroemd – of berucht – is geworden als de masseur van Heinrich Himmler, massamoordenaar en *Reichsführer-ss*. Himmler noemde Kersten liefkozend zijn ‘wonder-boeddha’. Aisin Gyoro Xianyu of Jin Bihui of Dongzhen (‘Oosters Juweel’) is vooral bekend onder haar Japanse naam Kawashima Yoshiko. Ze was een prinses van de Mantsjoes die zich graag als man verkleedde en in China voor de Japanse geheime dienst spioneerde. Friedrich, Frederyck of Freek Weinreb was een chassidisch Joodse immigrant in Nederland die geld van andere Joden aannam en beloofde dat hij hen van deportatie naar Polen zou redden, maar een aantal van deze mensen uiteindelijk heeft verraden aan de Duitse politie.

In mei 1947 wachtte Weinreb op zijn vonnis voor strafbare feiten die hij tijdens de bezetting had gepleegd. Hij was een gedrongen man met een ronde rug en dikke brillenglazen en zag eruit als een talmoedische geleerde die met zijn gedachten ver boven alledaagse zaken verheven was. Het vonnis zou worden uitgesproken door het Bijzonder Gerechtshof, dat zaken van landverraad en collaboratie behandelde. De aanklager beschuldigde Weinreb van ‘de meest fantastische zwendel’ die ooit in Nederland was uitgevoerd. Weinrebs verdedigers zagen hem als een moderne Dreyfus, een Joodse zondebok voor de misdaden van niet-Joden. Een paar Joden

die de oorlog hadden overleefd en Weinreb tijdens de bezetting hadden gekend, zagen hem als een meedogenloze oplichter die met de Gestapo had samengewerkt. Weinreb zelf zag zijn levensverhaal als een chassidisch sprookje.

Bij de rechtszaak tegen Kawashima Yoshiko ging het er heel wat minder ingetogen aan toe. De rechtbank in Beijing werd belaagd door massa's mensen die een glimp van de 'Mata Hari van het Oosten' wilden opvangen. Het was zo'n heksenketel in de rechtszaal dat de rechters zich gedwongen zagen de behandeling van de zaak te laten plaatsvinden in de tuin bij het gerechtshof, waar zich duizenden omstanders verdrongen en mensen zelfs in de platanen waren geklommen om het spektakel te kunnen volgen. Tofoe- en watermeloenverkopers deden goede zaken.

Kawashima had een kort mannenkapsel en droeg een paarse broek en witte polotrui. Ze werd beschuldigd van verraad van haar geboorteland, China, het oprichten van een privé-militie ter ondersteuning van de Japanse invasielegers in Mantsjoerije en spionage voor de Japanners in Shanghai. Haar affaires met belangrijke Japanse officieren en haar avonturen in het bezette China, waar ze had rondgedoold als een bezeten samoerai, werden in geuren en kleuren in de kranten beschreven. De meeste misdrijven waarvan ze werd beschuldigd waren in de jaren dertig gepleegd, toen Japanse legers moordend en plunderend door China trokken.

Het wonderlijkste was wel dat veel zaken waarvan Kawashima werd beschuldigd afkomstig waren uit de films, romans en verhalen die Japanse propagandisten en roddeljournalisten tijdens de oorlog – vaak ook met haar medewerking – hadden verzonnen. Kawashima was in elk geval deels een verzonnen personage. Deze merkwaardige mengeling van feiten en verzinsels leidde op een gure ochtend in Beijing uiteindelijk tot haar executie.

Himmlers masseur, Felix Kersten, heeft nooit terechtstaan. Hij was geboren in Estland, maar had de Finse nationaliteit gekregen en heeft zijn land nooit verraden omdat Finland aanvankelijk met nazi-Duitsland samenwerkte en pas aan het einde van de oorlog naar de tegenstander was overgelopen. Kersten was zeker wél een collaborateur. Het was misschien verwerpelijk dat hij als masseur en vertrouweling zorg had gedragen voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid van een genocidale moordenaar, maar dat maakte hem nog niet tot een oorlogsmisdadiger. Kersten verzon zijn eigen legende na de oorlog, toen hij zijn verleden omtoverde tot het verhaal van een dappere verzetsstrijder die gebruik had gemaakt van zijn unieke positie aan het hof van Himmler om de levens van miljoenen onschuldige mensen te redden.

Ze waren alle drie *Hochstapler*. Deze term verwees oorspronkelijk naar een bedelaar die zich de manieren van iemand uit de hogere stand aanmeet wanneer hij in het nauw wordt gebracht. In het Nederlands wordt het woord meestal vertaald als oplichter, zwendelaar of opschepper en heel soms zelfs als hoogstapelaar. De fictieve achttiende-eeuwse Baron von Münchhausen, die onder andere beweerde dat hij naar de maan was gereisd, op een kanonskogel had gevlogen en met een reusachtige krokodil had gevochten, was een typisch voorbeeld van een Hochstapler. Weinreb, Kawashima en Kersten konden zo goed verhalen vertellen dat er lang na de oorlog nog steeds geloof werd gehecht aan een aantal van hun wildste verzinsels, in het geval van Kersten zelfs door vooraanstaande historici.

Weinrebs verdedigers hebben er terecht op gewezen dat bedrog, valse identiteiten, verzonden verhalen en andere vormen van misleiding onlosmakelijk met de oorlogservaring waren verbonden. Verzetslieden opereerden uiteraard

onder een schuilnaam. Alles draaide om bedrog. Maar bedrog was ook het kenmerk van de regimes waartegen ze streden. Een dictatuur bestaat bij de gratie van terreur en propaganda. Als je een leugen maar vaak genoeg herhaalt, wordt deze vanzelf de waarheid. Is dat nou een uitspraak van Joseph Goebbels of van Vladimir Lenin? Samenzweringstheorieën en andere fantasieën gedijen wanneer er geen accurate informatie beschikbaar is, ofwel omdat de waarheid wordt onderdrukt ofwel omdat het te gevaarlijk is om openlijk over de waarheid te spreken. Oorlogen creëren de ideale omstandigheden voor mythomanen, fantasten en opportunisten die als fictieve personages door het leven gaan. Maar zulke figuren zien we ook wanneer het geen oorlog is.

De drie hoofdpersonen komen akelig eigentijds over in een tijd waarin een Hochstapler uit reality-tv-programma's president van de Verenigde Staten kan worden, waarin essentiële informatie als 'nepnieuws' wordt afgedaan en waarin veel mensen geloof hechten aan de complot- en samenzweringstheorieën die opborrelen uit de collectieve verbeelding van het internet. Weinreb, Kersten en Kawashima verzonnen hun verhalen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, maar deze fantasten zouden zo uit de wereld van de sociale media kunnen komen. Er is, met andere woorden, geen essentieel verschil tussen de situatie tijdens de oorlog en de omstandigheden waarin we nu leven.

In mijn jeugd werden mensen overvoerd met gekleurde persoonlijke herinneringen en jongensboeken, films en herdenkingstoespraken vol sterke verhalen. Ik kreeg een vervormd beeld van de donkere oorlogsjaren van voor mijn geboorte. In sommige landen werkte de overheid hard mee aan de geschiedvervalsing. Generaal de Gaulle, de president van een land dat tot op het bot verdeeld was en waar de

rancune over het oorlogsverleden gemakkelijk had kunnen uitmonden in een burgeroorlog, wendde zijn gezag als verzetsleider van het eerste uur aan om het beeld te schetsen van een 'eeuwig Frankrijk' waar de burgers zich manmoedig tegen de Duitse vijand hadden verzet. Dit eeuwige Frankrijk was bevrijd door haar eigen volk, beweerde hij, haar eigen leger, met 'de steun van heel Frankrijk' – en ja, natuurlijk ook, zei hij er snel achteraan, met 'de hulp van onze dierbare en geweldige bondgenoten'. Dit was een mythe, een vervalsing, oplichterij, zo je wilt.

In Frankrijk was dat bedrog misschien noodzakelijk. Ik ben in 1951 in Den Haag geboren, in het land waar Weinreb in 1916 was aangekomen als immigrant uit Lwów, het huidige Lviv, en waar Kersten voor 1940 en na 1945 een gelukkig en voorspoedig leven had geleid. In Nederland dreigde er geen burgeroorlog. Maar tijdens mijn jeugd was de mythe van het collectieve verzet tegen de Duitsers even wijdverbreid als in Frankrijk. Misschien was die mythe in zekere zin ook noodzakelijk. Een bezetting door een buitenlandse vijand is vernederend. Het was alsof het land na de capitulatie voor de veel sterkere Duitse strijdmachten in mei 1940 was ontmand. De verzetsverhalen, die in mijn jeugd te pas en te onpas werden opgerakeld, waren een manier om die vernedering te verwerken, om weer trots te worden op je land, om een patriottische geest te kweken, om ons goed te voelen over wie we waren, namelijk een volk van heldhaftige verzetsstrijders. Waarschijnlijk heeft ongeveer hetzelfde proces zich voorgedaan in alle landen die bezet waren geweest.

In geen enkel land wordt de waarheid over het oorlogsverleden zo in twijfel getrokken en uit de weg gegaan als in Japan. In Japanse films, musicals, manga's, romans en geschiedenisboeken wordt Kawashima Yoshiko eerder als een

tragische figuur dan als een schuldige afgeschilderd. Maar schuldgevoel is net zo goed een voedingsbodem voor mythes als onderwerping.

De sinistere figuur van de *collabo*, zoals zulke mensen in Frankrijk werden genoemd, was een essentieel bestanddeel van de nationale mythologie van het einde van de jaren vijftig. God kan niet bestaan zonder de duivel. We wisten wel dat een kleine minderheid actief met de vijand had gecollaboreerd – een doodzonde. Zij waren de symbolen van het kwaad, waaraan je goed kon zien hoe kranig de meeste mensen zich hadden gedragen. Bij het Nederlandse onderscheid tussen ‘goed’ en ‘fout’ draaide het om morele zuiverheid. Het waren absolute categorieën. Je was goed of je was fout. Er zat niets tussenin.

Pas na meer dan een decennium ontstonden er contra-mythes die voor barsten in de façade van de naoorlogse zelfgenoegzaamheid zorgden. Nieuwe geschiedenisboeken, romans, films en televisieprogramma’s lieten aanvankelijk nog voorzichtig zien dat de bevolking in de bezette landen zich veel minder heldhaftig had gedragen dan men had willen doen geloven. Maar door de protestbewegingen van de jaren zestig werden de contramythes explicieter. Het begon ook door te dringen dat de motieven achter verzet en collaboratie vaak niet zo eenduidig waren als in de naoorlogse morele legendes werd gesuggereerd.

Mensen gingen om uiteenlopende redenen bij het verzet. Sommige mensen voelden zich er moreel toe verplicht vanwege hun godsdienstige of politieke overtuigingen. Voor andere mensen was het een kwestie van fatsoen. Weer andere mensen, die niet per se onfatsoenlijker waren, verlangden naar avontuur. Er waren ook mensen die werden aangetrokken door het gevaar en het geweld. Dat geweld had soms

echter wel ernstige gevolgen voor anderen, die geen hang naar avontuur hadden maar wel het slachtoffer werden van wrede represailles. Daarom werden verzetsstrijders vaak pas na de oorlog romantische helden, lang nadat ze soms meer kwaads dan goeds hadden aangericht met hun heldendaden. Maar hoe dan ook waren de actieve verzetsstrijders overal veruit in de minderheid.

Mensen hadden ook verschillende redenen om te collaboreren. Na de oorlog richtte de wraak zich vooral op degenen die zich schuldig hadden gemaakt aan minder ernstige vergrijpen, vaak vrouwen die met de vijand naar bed waren geweest – uit begeerte, eenzaamheid, ambitie, een hang naar het goede leven of zelfs, wie weet, liefde, maar zelden uit een diepgevoelde ideologische overtuiging. Deze vrouwen werden door joelende meutes kaalgeschoren, met pek besmeurd, bespuugd, door de straten gevoerd en soms ook verkracht. Deze wraakacties kwamen voort uit een gevoel van nationale vernedering, dat vooral door mannen werd ervaren. De wrede gezichten van dit soort uitzinnige menigtes kennen we van de schilderijen van de kruisgang van Christus. Dat Kawashima Yoshiko als enige van de drie hoofdpersonen in dit boek is geëxecuteerd, heeft waarschijnlijk ook te maken met dit soort heftige emoties.

Veel collaborateurs hadden wel ergere dingen op hun geweten dan een amoureuze affaire met de vijand. Bezettingslegers en misdadige regimes bieden allerlei soorten mensen de kans om uit de donkere krochten van de samenleving tevoorschijn te komen en hun wraakzuchtige gevoelens uit te leven door de baas te spelen over anderen: mislukte kunstenaars die de officiële smaakmakers worden; kleine criminelen die een fraai uniform krijgen en gevangenenkampen mogen bestieren; geroyeerde advocaten, corrupte bureaucraten, artsen met een bezoedeld verleden en mar-

ginale politici die een hoge functie mogen bekleden onder buitenlandse overheersing. Daardoor waren de jaren van het fascisme ideaal voor Hochstapler, fantasten die een wrede schijnwereld betraden. En natuurlijk valt er ook altijd aardig te verdienen aan andermans leed.

Maar niet alle collaborateurs waren gangsters, zwendelaars of corrupte opportunisten. Burgemeesters bleven hun functie bekleden en hielden zichzelf voor dat ze anders de weg zouden vrijmaken voor een opvolger die waarschijnlijk veel erger zou zijn. Industriëlen schikten zich naar de wensen van de machthebber om te voorkomen dat hun bedrijf werd geconfisqueerd. Ze konden ook altijd zeggen dat de slavenarbeiders uit de plaatselijke concentratiekampen bij hen beter werden behandeld dan in de kampen. Advocaten en rechters stemden stilzwijgend in met de wet- en regelgeving van de nazi's en beriepen zich op hun geloof in de rechtsstaat. Ze susten hun geweten door te denken dat het niet aan hen was om de aard van die wetten te bepalen. En mensen die in buitgemaakte bezittingen handelden en allerhande diensten leverden aan de nieuwe machthebbers, tja, iemand moest de economie toch draaiende houden.

Maar er waren ook lieden, onder wie hoogopgeleiden, die geloofden dat een nieuw Europa onder leiding van Duitsland het hoofd zou kunnen bieden aan het tweeledige kwaad van het 'judeobolsjewisme' en het 'Joods-Amerikaanse kapitalisme'. Diezelfde soort vermeende gevaren, meestal zonder de obsessie met Joden, zorgde ook voor het ontstaan van soortgelijke broederschapbanden in Azië, waar het Japanse Keizerrijk aan zijn meedogenloze campagne begon om de mede-Aziaten van zowel het communisme als het westerse imperialisme te bevrijden. Dezelfde soort criminele types, misleide idealisten, maatschappelijke mislukkelingen, wraakzuchtige schurken, sjoemelaars, zakenlieden en

andere opportunisten die in Europa onder Hitlers banier opereerden, doken tijdens de Japanse bezetting in China en andere delen van Azië op. Maar er waren dus ook prominente Aziaten die met de Japanners collaboreerden omdat ze hun land van het westerse koloniale bestuur wilden bevrijden, zoals er in Europa mensen waren die met de Duitsers samenwerkten omdat ze het stalinisme als een nog groter kwaad beschouwden dan het nazisme.

De drie hoofdpersonen in dit boek voldoen niet aan alle kenmerken van een van deze types. Er zijn ook maar weinig mensen – collaborateurs dan wel verzetsstrijders – die je kunt reduceren tot één bepaald type. Daarvoor zit de mens, ook die van de kwaadaardige of abjecte soort, te ingewikkeld in elkaar. Maar de wonderlijke levens van Kersten, Kawashima en Weinreb bevatten wel elementen die de verhalen van veel collaborateurs kenmerken: hebzucht, idealisme, sensatiezucht, machtshonger, opportunisme en zelfs de niet altijd misplaatste overtuiging dat ze ook iets goeds deden.

Dat *Collaboratie en verzet* niet adequaat kunnen worden weergegeven in stichtelijke verhalen over goed versus kwaad, betekent ook dat deze kenmerken niet keurig over de types zijn verdeeld. Je kunt met goede bedoelingen slechte dingen doen en er zijn slechte mensen die soms iets goeds doen. Bij een moreel oordeel gaat het vaak om gradaties. Zo heeft Felix Kersten ook goede dingen gedaan, zelfs als lid van de hofhouding van een massamoordenaar. Maar ook de andere twee waren niet compleet verdorven. Ze waren maar al te menselijk, vooral in hun zwakheden. Die zwakheden zien we bij te veel leiders die tegenwoordig op het wereldtoneel paraderen. Daarom wilde ik over ze schrijven en me over de kwestie van collaboratie buigen: ik vind menselijke zwak-